

Camelia UȘURELU¹

ESTE SINTAXA LUI DIMITRIE CANTEMIR UN CAZ IZOLAT ÎN LIMBA ROMÂNĂ?

IS CANTEMIR'S SYNTAX AN UNIQUE CASE IN ROMANIAN?

Abstract. The present paper identifies various types of dislocation in Dimitrie Cantemir's *Divanul*. Dislocation occurs in both noun phrases and verb phrases and can be either simple (involving the inversion of syntactically linked elements) or complex (involving forms of anteposition that entail morphosyntactic or syntactic dislocations). As an erudite scholar, Cantemir's writing style was influenced by Latin, Greek, and probably Turkish syntax. Given that similar dislocations can also be found in Dosoftei's work, we may assume that the high frequency of syntactic dislocations indicates that word order was not yet fixed in Old Romanian and that linguistic contact played a role in shaping the language of the period under study.

Keywords: syntactic dislocation, morphological dislocation, hyperbat, linguistic contact, semantic intensification

1. Introducere

Divanul (publicat la Iași în 1698) nu este o lucrare izolată în limba română. Situându-se la intersecția dintre filosofie și literatură, opera lui Cantemir se înscrie în seria unor scrieri culte (*Învățăturile către fiul meu Teodosie*, opera lui Neagoe Basarab, cârticica de sfaturi a „celor care viețuiesc în lume”, publicată de Gheorghe Radovici în anul 1700) și a unor scrieri populare

¹ Universitatea din București, Facultatea de Litere, <camelia.usurelu@litere.unibuc.ro>, <https://orcid.org/0000-0002-3174-8789>.

(*Floarea darurilor*). În 1713, Antim Ivireanul va scoate, la Târgoviște, *Pildele filosofești* (în două versiuni separate – română și neogreacă), carte care are la bază o culegere de maxime și proverbe turcești și arabe, întocmită de francezul Antoine Galland.

Dimitrie Cantemir scrie doar trei opere în limba română: *Divanul* (care are un text paralel în limba greacă), *Hronicul vechimei a romano-moldo-olahilor* și romanul alegoric *Istoria ieroglifică*. În aceste opere, stilul lui Cantemir „trădează prezența oralității” (Duțu 1990: 381), deși fraza savantă, presărată cu cuvinte noi, reflectă o sintaxă improprie limbii române. De-a lungul anilor, cercetătorii au încercat să stabilească care sunt influențele altor limbi asupra sintaxei operei lui Cantemir. Lazăr Șăineanu (1900: LXXXVI) și Ilie Minea (1926: 294) pun în evidență o influență turcă, în timp ce Alexandru Rosetti și Boris Cazacu (1961: 303-304) presupun că se poate vorbi de o dublă influență, turcă și latină. Atât P.P. Panaitescu și Ion Verdeș (1965: XC), cât și Dumitru Micu (1994: 73) admit o triplă influență: latină, greacă și turcă. Studiile lui Dragoș Moldovanu, culminând cu monografia din 1997, aduc în discuție doar o influență latină asupra operei lui Cantemir.

Analizând amănunțit sintaxa lui Cantemir, Dragoș Moldovanu (1997) ajunge la concluzia că nu se poate vorbi despre o influență turcească asupra sintaxei lui Cantemir, pentru că lexicul cuprinde foarte puține turcisme. Părerea lui Moldovanu este că influența latină asupra operei lui Cantemir poate fi demonstrată dacă sintaxa este pusă în relație cu nivelul figurativ. La Cantemir *hiperbatul* nu rămâne doar un fenomen de natură sintactică, ci devine o figură de stil, așa cum se întâmplă și în operele religioase medievale. Prin urmare, sintaxa lui Cantemir este influențată de latină, deci este de sursă savantă.

În această lucrare, vom încerca să demonstrăm că opera lui Cantemir, care șochează printr-o organizare sintactică și o topică improprie limbii române, trebuie raportată la limbile străine care au influențat-o. Dacă Dragoș Moldovanu (1997) insista asupra unei posibile influențe latine asupra operei lui Cantemir, bazându-și demonstrația pe exemple din *Istoria ieroglifică*, sintaxa *Divanului* ne ajută să aducem argumente pentru o posibilă dublă sau chiar triplă influență asupra operei, latină, greacă și, eventual, turcă.

2. Observații asupra sintaxei lui Dimitrie Cantemir

Sintaxa lui Cantemir se caracterizează printr-o dislocare perpetuă, care poate lua forma inversiunii propriu-zise, adică a *anastrofei*, sau forma *hiperbatului*, o figură sintactică bazată pe schimbarea ordinii normale a cuvintelor în propoziție. Pentru că studiul nostru încearcă să stabilească dacă, în epocă, există și alte texte în care se înregistrează dislocări asemănătoare celor din opera lui Cantemir, vom compara structurile din *Divan* cu cele întâlnite în *Parimiile* lui Dosoftei. *Parimiile preste an*, tipărite în 1683, sunt traduse, așa cum demonstrează Mădălina Ungureanu (2012: 33), după un *paremiar* grecesc sau după unul slavon, la care Dosoftei adaugă cântări bisericești, fragmente profetice și comentarii originale. Mădălina Ungureanu tinde, însă, să creadă că probabilitatea ca traducerea să aibă la bază un text grecesc este mai mare, părere pe care o împărtășim și noi. Deși textul lui Dosoftei este mult mai clar decât *Divanul* lui Cantemir, se înregistrează și multe construcții care șochează printr-o organizare sintactică și o topică improprie limbii române.

2.1. Sintaxa grupului nominal

Anastrofa² presupune intervertirea pozițională a unor cuvinte strict legate între ele din punct de vedere sintactic. Poate apărea atât în grupul nominal, cât și în grupul verbal. În grupul nominal se înregistrează, în *Divanul* lui Cantemir, deplasarea atributelor (adjectival (1a-c), substantival genitival (2a-b), substantival în dativ (3a-b) și substantival prepozițional (4a)) înaintea regentului substantival. În *Parimii*, întâlnim doar grupuri nominale în care s-au produs inversiuni ale atributelor adjectivale, ale atributelor substantivale și pronominale genitivale și ale atributelor prepoziționale (1d-e, 2c-e, 4b). De remarcat că, de multe ori, la Dosoftei, între atributul antepus și regentul său substantival se intercalează un număr foarte mare de cuvinte (4c).

² În accepție gramaticală, *anastrofa* reprezintă „inversarea ordinii normale a două cuvinte strict legate între ele din punct de vedere sintactic” (DSL : 53). În retorică, *anastrofa* este „figura sintactică (de construcție) care constă în inversarea ordinii normale între termenii grupurilor nominal și verbal; cunoscută și sub numele de inversiune (poetică), *anastrofa* are funcția de reliefare a elementului deplasat, apropiindu-se ca efect de celelalte tipuri de dislocare. [...] *Anastrofa* se identifică între celelalte anomalii de topică prin faptul că privește, în general, antepunerea determinării față de determinat.” (DSL : 53).

- (1) a. *adâncă și groasă temelie* lepădând (D: 114)³
 b. după *svintele dumnădzăiești porunci* (D: 96)
 c. *neodihnit lucru* este nărocirea (D: 88)
 d. Nemică n-au stricatu-i *vrăjmășasca moarte* (P: 97)
 e. *acel* după mine *viitoriu* naintea mea fu (P: 217)
- (2) a. *ai maicii* lor *învățătură* țiind (D: 114)
 b. după *a lumii poftă* (D: 111)
 c. cealea *ale cenușii țărnei* părăsând (P: 239)
 d. celuia ce cu *a lui vânătași* v-ați tămăduit (P: 346)
 e. să laude *pre a tuturor* Făcătoriul (P: 320)
- (3) a. prin svințenie *dumnădzăieștii firi* părtaș (D: 137)
 b. căce *dumnădzăieștilor taine* părtași cine s-au făcut? (D: 78)
- (4) a. pururea *spre de sânge vărsare* gata (D: 28)
 b. dăruind *de greșeale iertare* (P: 222)
 c. au întins *acel* în Muntele Sinăiul vădzut de nuor și făcut de Veseleil, marele meșter, *cort* (P: 271)

Hiperbatul⁴ întâlnit în grupul nominal presupune dislocări complexe, care se plasează la nivelul morfosintactic. În general, se întâlnește dislocarea prepoziției de substantivul pe care îl precedă. Prepozițiile dislocate pot fi lexicale sau funcționale⁵. Acest tip de hiperbat afectează și sintagmele nominale din *Parimiile preste an* (5e-f).

³ Vom folosi notația D pentru trimerile la *Divanul* lui Cantemir și P, pentru trimerile la *Parimiile preste an* ale lui Dosoftei.

⁴ Hiperbatul este o figură sintactică (de construcție), „o formă de dislocare, bazată pe schimbarea ordinii normale a cuvintelor în propoziție. Are două accepții, diferite între ele doar cantitativ: 1. hiperbatul ca formă de inversiune sintactică, dar cu deosebirea că schimbarea se produce prin adaos al unei unități sintactice, deci de la stânga la dreapta, iar nu prin anticipare, ca în cazul inversiunii; [...] 2. hiperbatul ca figură independentă, constând în separarea a două cuvinte strict conexe sintactic, prin intercalarea unei părți de propoziție/unei propoziții care nu aparține acestui loc” (DSL: 250-251).

⁵ În gramatica modernă, se admite existența unui grup prepozițional, având drept centru o prepoziție (Nedelcu 2021: 408). În acest articol, ne interesează doar modul în

- (5) a. pururea *spre de sânge* vărsare gata (D: 28)
- b. ce încă și *la de om* ucidere l-au împins (D: 79)
- c. pentru acel *cu bună a sufletului* pază îmblând, grăiaște (D: 89)
- d. Pre Daniil în groapa leilor, *de flămânde a jigăniilor* fălci, nebetejit l-au ferit. (D: 85)
- e. Din *a doi* iobostea cucunul să iasă (P: 294)
- f. Neschimosându-vă în *ceale dintăi în nepriceaperea voastră* pohte (P: 312)

Dislocarea prepoziției de substantiv este, uneori, însoțită de intercalarea unui grup verbal între nume și prepoziție. Acest tip de hiperbat, bazat pe interferența a două grupuri sintactice diferite, se întâlnește atât în *Divan*, cât și în *Parimii* și are ca efect focalizarea și intensificarea semantică. Centrul grupului verbal intercalat între prepoziție și nume poate fi un verb la un mod personal (6a-e) sau, în *Parimii*, o formă verbală nepersonală (gerunziu (6f) sau participiu pasiv (6g)).

- (6) a. căci în *Svintele găsești* Scripturi precum și dreptii o dată au greșit (D: 149)
- b. și fără veste moartea întru ale sale te *va legături strânge* (D: 112)
- c. Adecă *cu* ale iadului cumplete, *le va răsplăti*, munci (D: 66)
- d. *cu* lumea *te vei* în adevărata *lega* prietenie (D: 88)
- e. mortateca *cu* de nestricat *o-mbracă* frâmsește (P: 214)
- f. Ca *la* neatinsul *suindu-ne* munte (P: 275)
- g. *preste* ceale de tine *făcute* fapte (P: 310)

În grupul nominal, semnalăm și existența unui tip de hiperbat care presupune separarea prin atribut a articolului nehotărât – deci a unui morfem liber nelegat – de nume. Dislocarea se produce, în acest caz, în construcții sudate, unde articolul prezintă semne clare ale gramaticalizării. Acest tip de hiperbat este mai slab reprezentat la Dosoftei decât la Cantemir. În construcțiile (7a-c), elementele intercalate între articol și nume aparțin aceluiași grup nominal, fiind, în general, atribute ale numelui respectiv:⁶

care s-a produs scindarea grupului prepoziție + substantiv, prin urmare, vom trata construcțiile respective ca sintagme nominale propriu-zise.

⁶ Mihăilescu (2002: 75), analizând inversiunile din *Istoria ieroglifică*, consideră că astfel de dislocări sunt mai slab percepute, deoarece elementul dislocat „se găsește tot în sfera de coeziune a grupului nominal respectiv”.

- (7) a. ca un *de floricéle cules și legănat mănuncheaș* (D: 11)
 b. de o *mică a lui slugă* (D: 20)
 c. ca o *cu de toată roada întreagă jărtvă* i-au priimitu-i la sine (P: 306).

La nivel sintactic, se înregistrează și construcții în care termenii dislocați aparțin aceluiași grup nominal. În aceste exemple, spargerea coeziunii firești a sintagmelor nominale se realizează prin inversiunea unor atribute. Spre deosebire de inversiunea simplă, hiperbatul evidențiază nu numai determinantul antepus determinatului, ci întreaga sintagmă nominală.

- (8) a. La aceasta s-ar potrivi putea *a lui David spre nepriiatinii săi blăstăm* (D: 92)
 b. precum *a mulți împărați și puternici pilde* vei putea afla (D: 77)
 c. toate ceale cu anii *a ticălosului-mi suflet patimi* iștealeaște (P: 315)
 d. acela înduratul și milostivul și *dătătorul cuvioșilor tăi har* (P: 311)
 e. *de cerească capră corn* (P: 194)

Intercalarea unui verb în interiorul structurii dislocate are ca efect nu numai punerea în evidență a elementului dislocat, ci și reliefarea sensului verbului respectiv:

- (9) a. Adeacă *cu* ale iadului cumplite, le *va răsplăti*, munci (D: 66)
 b. pentru aceasta *Svinta* ne *învață* Scriptură (D: 98)
 c. pentru că frumos *svintul arată* Avgustin (D: 84)
 d. 7 *vei să muți* vârste (D: 112)
 e. către aceasta, cuvios *svintul mărturiseste* Avgustin (D: 95)
 f. și acolo *veninoasa, mușcându-l*, vipere (D: 86)
 g. *tremur cuprinde* de tine munți (P: 305)
 h. *puțu iaste strâmt* cel strein (P: 169)
 i. Înălțarea *prăznuim* a Domnului (P: 239)
 j. *umorâta a noastră* prin păcate *rădicaș* fire (P: 241)
 k. puteam mai mult de 12 leghioane *a aduce* de îngeri (P: 186)
 l. Cela ce să scumpeaște *cuvânt a scoate aspru* iaste cuminte (P: 158)

Sintagmele nominale sunt adesea scindate la Dosoftei de un nominal în cazul vocativ (10 a-b). Complexitatea hiperbatului este adesea mai mare în *Parimii*, grupul nominal fiind scindat de o propoziție subordonată relativă (10 c-d) sau conjuncțională (10 e). O situație specială o prezintă intercalarea în grupul nominal a două propoziții, dependente una de alta (10 f).

- (10) a. Roagă nepărăsât, *Preacurată*, pre cela (P: 229)
- b. Rădicaț porț, *boiari*, ale voastre (P: 217)
- c. cu a trupului *ce s-au împreunat* grosime (P: 238)
- d. Lumina *ce născuș* dumnădzăiască (P: 319)
- e. na dreapta *deaca ședzuș* a mării (P: 223)
- f. rătăcita *rădicaș de luaș* fire (P: 241)

2.2. Sintaxa grupului verbal

În grupul verbal, se observă preferința celor doi autori pentru antepunerea complementelor și a adjuncților. Verbul regent este precedat de: complemente directe (11 a-d), complemente indirecte (11e-f), complemente prepoziționale (11g-h), nume predicative (11i-j), complemente de agent (11k), complemente instrumentale (11l-m) sau diverși adjuncți (11 n-o):

- (11) a. O, fericit carele cu lumea *amestecare n-au avut*! (D: 82)
- b. *porunca* cea bună a didascalului celui bun *a o face* cu greu îi fu (D: 32)
- c. *vârtute* nărodului său *va da* (P: 101)
- d. iară Izrail *pre mine nu cunoscú* și *poporul* mieu *nu înțăleasă* (P: 104)
- e. *sufletului* stricătoare sint (D: 90)
- f. *voă să fie* de mâncat (P: 111)
- g. *la prea curvie* l-au îndemnat (D: 78)
- h. ce-au *de la Părintele* audzât apostolilor spusă (P: 276)
- i. cum *maică* minciunelor *și izvor* de cuvinte deșerte *te făcuși*! (D: 40)
- j. și înșivă *svinț* în toată petreacerea *să fiț* (P: 312)

- k. toate *de însul făcute sânt* (P: 216)
- l. *cu ciurul* să-i ciarnă i-au poftit (D: 161)
- m. Avea cărbune de foc carea *cu cleaștele au luat* din oltar (P: 123)
- n. de vom, *în lumină, îmbla* (D: 162)
- o. *Între stepene și-ntre oltariu* să plângă preuții (P: 101)

În afara inversiunilor simple din grupul verbal, se înregistrează un număr mare de dislocări complexe care reprezintă perturbări ale unor raporturi gramaticalizate. Dislocările morfologice înregistrate în *Divanul* lui Cantemir presupun separarea morfemului de semantem: separarea prepoziției-morfem de verbul la infinitiv (12), separarea conjuncției-morfem de verbul la conjunctiv (13) sau a morfemului reflexiv de verb (14). Acest tip de hiperbat morfologic se întâlnește și la Dosoftei (13 f-g, 14 b-c).

- (12) a. *a ți le denaintea ochilor pune* silim (D: 63)
- b. *a nu să, de frumsețea și dulceața pomului celui de moarte aducătoriu, amăgi* (D: 22)
- (13) a. *ca să drept a trăi poți* (D: 143)
- b. *să nu copii cu socotială fiți* (D: 113)
- c. Feréște-te *să nu floarea vieții tale demonului dai* (D: 143)
- d. *să, creștinilor, fie* (D: 147)
- e. *să nu carnea noastră îndeletnicirile poftelor triacă* (D: 167)
- f. Temu-mă *să nu cu nadă dzâci* (P: 295)
- g. *ca să nu cu moarte muriți* (P: 115)
- (14) a. *să, în véci fără de săvârșit, chinuiaște* (D: 20)
- b. și *te-mpreună bucură* cu femeia ce ții din tinerețele tale (P: 122)
- c. când *te sus luaș* în slavă (P: 222)

Hiperbatul ce presupune separarea auxiliarului de auxiliat afectează toate timpurile verbale analitice. Prin intermediul acestei figuri sintactice complexe se distruge coeziunea dintre auxiliarul de perfect compus și verb (15), dintre auxiliarul de viitor și verb (16), fie că este vorba despre viitorul literar (16 a-c), fie despre viitorul popular (16 d-e), coeziunea dintre

auxiliarul de condițional și verb (17) sau dintre auxiliarul de prezumtiv și verb (18).

- (15) a. au *ai, înapoi, rămas* (D: 166)
 b. *au ale tale cumplite munci chinuitoare suferit* (D: 44)
 c. că *nu s-au nice leac atins* de acei trei cuconi (D: 276)
 d. *c-ai Svinția ta învins* firea noastră cea omorâtă (D: 281)
- (16) a. căci de *vei toate cu vederea cerea* (D: 94)
 b. de *vom, în lumină, îmbla* (D: 162)
 c. de *nu ne va inema noastră vinui* pre noi (P: 302)
 d. și *n-a camai hi* apă să neace (P: 141)
 e. ceia ce-au scăpat lui Iăcov *n-or camai nedejdui* pre ceia ce le făcea nevoie (P: 133)
- (17) a. adecă ce *ai de cu sară spre bine gândi* (D: 165)
 b. asemenea *ași aciasta a potrivi putea* (D: 67)
 c. că de-*ai drept aduce* și drept mi-ai împărți (P: 118)
- (18) Și de *vei pre dânsul nedejduind fi* (P: 127)

Dislocarea auxiliarului de auxiliat poate fi produsă atât de un singur element cu funcție de subiect (19 a-b), de complement (19 c-d) sau de circumstanțial (19 e-f), cât și de sintagme nominale complexe, în care elementele subordonate devin regente pentru atribute (20a), uneori chiar pentru atribute realizate propozițional (20b):

- (19) a. de *va ceva plăcea* la tine (D: 50)
 b. Ce-*am noi dobândit* de la credinciosul Vladimér (P: 318)
 c. adevărat *ai una minciună grăit* (D: 44)
 d. Când s-au pugarât de-*au limbile mestecat* (P: 269)
 e. voiu dzice c-*am dobitocéște viețuit* (D: 58)
 f. ce le-*au atunce giurui* că le va trimite (P: 259)
- (20) a. cu ce socotială *voiu și acel al tău cuvânt asculta* (D: 54)
 b. de *va după a lumii poftă carea te învață socotială fi* (D: 111).

Separarea cliticului reflexiv și a auxiliarului de auxiliat în construcțiile reflexive și în cele reflexiv-pasive impersonale reprezintă un alt exemplu de dislocare morfologică.

- (21) a. precum *să va iarăși mântui* (D: 59)
 b. acéstea *ne vom*, *a le face*, *apuca* (D: 61)
 c. și călcătorii de leage *să vor cu totul piiarde* de pre dâns (P: 112)
 d. că *nu s-au nice leac atins* de acei trei cuconi (P: 276)
 e. și *să vor de biu vărsa* călcătorile de vin și de untdelemn (P: 101)
 f. de *te vei rău aleage* (P: 133)

Unele construcții din *Divan* sunt obținute în urma tematizării, cliticul reflexiv fiind ridicat în fața predicatului complex format dintr-un semiauxiliar de mod (*a putea*) și un infinitiv (22 a-b). Infinitivul este construit cu morfemul *a*, pentru că precedă semiauxiliarul de mod. Și în *Parimiile preste an* ale lui Dosoftei am înregistrat construcții cu predicate complexe formate cu semiauxiliarele de mod *a putea* sau *a vrea* (22 c-d):

- (22) a. precum *s-ari acesta al Isaii cuvânt a chema putea* (D: 99)
 b. adecă precum *s-ari a tâlcui putea* nu numai pre cei drepți (D: 99)
 c. *puteam* mai mult de 12 leghioane *a aduce* de îngeri (P:186)
 d. că *nu vrură* leagea Domnului Savaoth *a face* (P: 121).

Dacă sunt deplasate anumite elemente de lângă regentul lor, elemente care au, în mod obișnuit, o libertate sintactică foarte limitată, se produc dislocări sintactice. Atât în *Divanul* lui Cantemir, cât și în *Parimiile* lui Dosoftei, sunt separate cliticele pronominale de verbul regent. Este cazul cliticelor personale de acuzativ cu funcție de complement direct (23) și al cliticelor pronominale de dativ cu funcție de complement indirect (24) sau cu funcție de dativ posesiv (25):

- (23) a. *să te*, prăpădind, *chinuiască* (D: 14)
 b. și *nu te* cu un cias mai înainte *prăpădește* (D: 19)
 c. nebuni să fie fost *îi* cu bârfala *numești* (D: 34)
 d. și *nu mă* cu probă *lepăda* de la cuconii tăi (P: 310)

- (24) a. aşé a sufletului stat şi podoabă *îti*, privind, *socotéşte* (D: 13)
 b. Fă, fiiule, ceale ce-*ţ* eu *poruncesc* şi te mântuiaşte (P: 124)
 c. şi nu-*ţ* *va* camai *hi* soarele în lumină de dzî (P: 343)
- (25) a. că scurte *îti* *vei săptămânile afla* (D: 110)
 b. să-*ti* *ochii luminédze* (D: 23)
 c. şi ca gadina ce-ş *sămănăturile răsare* (P: 342).

După modelul cliticelor complemente, sunt dislocate şi complementele directe realizate prin nominale (26), complementele prepoziţionale (27), grupurile nominale cu rol de nume predicativ (28), circumstanţialele de mod (29) sau circumstanţialele instrumentale (30). Se înregistrează şi dislocări în interiorul unor locuţiuni verbale care nu ajunseseră, în epocă, la stadiul de gramaticalizare pe care îl înregistrează în româna actuală (31).

- (26) a. să-ţi *ochii luminédze* (D: 23)
 b. tu *pre mine* a asculta trebuie (D: 46)
 c. că de vei *înţălepciunea* striga-o (P: 111)
- (27) a. *la prea curvoie* l-au îndemnat (D: 78)
 b. ce-au *de la Părintele* audzât apostolilor spusă (P: 276)
- (28) a. cum *maică minciunelor şi izvor de cuvinte deşerte* te făcuşi (D: 40)
 b. *săraci şi de tot goli* sint (D: 66)
 c. trupul *temniţă* iaste sufletului (D: 81)
 d. şi înşivă *svinţ* în toată petreacerea să fiţ (P: 312)
- (29) de nu va *cu plecăciune şi cu smerenie* îmbla (D: 51)
- (30) a. *cu a copilului minte* să slujéşte (D: 58)
 b. de nu le poţi *cu ochiul* privi (D: 39)
 c. Avea cărbune de foc carea *cu cleaştele* au luat din oltar (P: 123)
 d. nu *cu mâniia* ta mă-nfrunta (P: 108)
- (31) a. le va, *mintea, la cap* veni (D: 106) – „a-i veni mintea la cap”
 b. de nu-şi va *aminte* aduce (D: 52) – „a-şi aduce aminte”
 c. *sama* binişor de *ari lua* (D: 61) – „a lua seama”

Astfel de inversiuni caracterizează și sintaxa limbii turce. Nu aceeași este, însă, situația dislocărilor morfosintactice: în limba turcă, verbul nu poate separa un grup nominal, articolul nu poate fi separat de substantiv prin atribute, iar postpozițiile (în turcă nu avem prepoziții), pronumele și auxiliarele sunt aglutinate (Moldovanu 1997: 20-21). Totuși, nu excludem nici o posibilă influență a limbii turce asupra sintaxei lui Cantemir. Comparând câteva construcții din *Divanul* lui Cantemir cu traducerile lor în limba turcă (Ușurelu & Tănase-Dogaru 2017), se observă adesea asemănări frapante de topică (32 a-b). Uneori, însă, topica turcească se aseamănă cu topica din româna secolului al XVII-lea, înregistrând doar inversiuni simple (32 c).

- (32) a. *a lui pită a mânca așteaptă* (D: 47) [GV₂ complement direct (GN (pronume personal în genitiv + substantiv) + V₂ la infinitiv) + V₁ = GV₁]⁷ vs. *onun ekmeğini yemeyi bekliyor* [GV₂ complement direct (GN (adjectiv posesiv + substantiv) + V₂ la infinitiv) + V₁ = GV₁]⁸
- b. *săraci și de tot goli sint* (D: 66) vs. *fakir ve çıplaktılar onlar* (adjectiv *fakir* + conjuncție coordonatoare *ve* + adjectiv *çıplak* + pronume *onlar* „ei”; predicatul nominal este *fakir ve çıplaktılar*, elementul care marchează verbul copulativ fiind un morfem aglutinat)
- c. *acestea ale lumii greutăți* (D: 145) (adjectiv demonstrativ + substantiv în genitiv + substantiv) vs. *dünyanın bu zorlukları* (substantiv în genitiv + adjectiv demonstrativ + substantiv)

Dragoș Moldovanu (1997) consideră că postpunerea verbului în propoziție este o influență a limbii latine. În spiritul retoricii antice, prin așezarea verbului la finalul propoziției se conferă frazei „închidere” și „circularitate”. Dar, să nu uităm că aceasta este poziția verbului și în limba turcă. Prin folosirea verbului la același mod, se realizează, în construcțiile paralele, *rîma interioară*:

⁷ Am folosit următoarele simboluri: GN = grup nominal, GV = grup verbal, V = verb.

⁸ Traducerea în turcă a exemplelor și revizuirea interpretării noastre sintactice îi aparțin doctorandei Faridei Hassan, absolventă a Facultății de Limbi și Literaturi Străine din Universitatea București, secția *limba turcă – limba română*, promoția 2017.

- (33) Însă adevărat că ceva mai ușor și mai néted decât dumnădzăieștile porunci a fi *nu poate*; sau ceva mai de folos sau mai de triabă decât în légea Domnului Dumnădzăului nostru a îmbla, a să afla *nu poate*. (D: 84)

În multe construcții, însă, constatăm elipsa vebului *a fi*, așa cum se întâmplă și în slavonă sau în unele limbi slave (v. cazul limbii ruse), dar și în latină:

- (34) a. Bogatului mândru, Dumnădzău √ nepriaten lui (D: 74)
 b. căce „precum iaste cămilii greu prin urechile acului a întra, încă mai greu √ bogatului în împărăția ceriului” (D: 62)
 c. nu iaste cineva să să tiamă de ceia ce trupul ucid, ce de ceia ce √ sufletul (D: 67).

Sintaxa lui Cantemir este adesea complicată și prin utilizarea unor figuri sintactice: simetrii, paralelisme sintactice și repetiții. Adesea, în aceeași frază, figurile de construcție se combină:

- (35) a. *dzilele spori-ți-vor și adauge-ți-vor* (D: 93) (verbele sunt la aceeași formă; au aceeași determinare; sensul lor este aproape identic; verbele rimează)
 b. deci *ziua spun că trăiesc*, iar *noaptea că mor*, adică *ziua sunt viu* și *noaptea mort* (D.)
 c. *el acoperit cu pământul*, *eu înfășurat în plapumă*, *el între cele patru scânduri ale sicriului*, *eu între cei patru pereți ai casei* (D.)
 d. ca când *bolnav cu trupul*, *sănătos cu sufletul* să fii și, *murind cu trupul*, *să învii cu sufletul* (D: 117)
 e. până nu-ți vei *trupul acesta în chip de oală* și *sufletul în chip de aur* și *lumea aceasta în chip de foc* face (D: 102).

Dragoș Moldovanu (1997), încercând să stabilească gradul de abatere lingvistică al dislocării, constată că, prin separarea auxiliarului sau a conjuncției-morfem de verb, atât auxiliarul, cât și conjuncția își păstrează valoarea morfologică, deci rămân morfeme. De asemenea, prin separarea atributului sau a prepoziției de nume, marca morfologică a primilor termeni se păstrează. Prin urmare, *dislocările nu sunt greșeli de limbă*, ci

sunt *abateri de la o sintaxă fixată, normalizată*. Numărul mare de dislocări demonstrează că nu este vorba de o simplă abatere de la normă datorată necunoașterii limbii, ci de o *acțiune împotriva normei limbii române*.

Efectul dislocărilor lui Cantemir este surpriza obținută prin devierea deliberată a raporturilor normale. În plan stilistic, dislocarea provoacă o interferență a liniilor unor sintagme din planuri diferite, obținându-se astfel evidențierea în spațiu. Concluziile lui Dragoș Moldovanu pot fi susținute și de faptul că Dimitrie Cantemir citează fără să schimbe topica sau, dacă o face, schimbarea constă numai în intervertirea pozițională a două componente ale propoziției.

- (36) a. „Cine iubéște **avuțiia roadă nu va mânca** de la dânsa.” – Eclisiastul (D: 65) – inversiune simplă în citat;
- b. „Și va fi ca lemnul lângă izvoarele apelor și la vremea sa și frunzsa lui nu va cădea.” – Psalm 1 (D: 64) – citează corect, cu topică normală;
- c. „Nu te teme când să îmbogățește omul și când să va înmulți slava casii lui.” (D: 66) – citează corect, cu topică normală.

Uneori, fragmentele ce urmează citatului conțin puține dislocări (37). Alteori, la aceeași pagină apar două construcții asemănătoare, una cu dislocare, iar cealaltă fără dislocare (38 a-b).

- (37) „După acéia iarăși **acel milos și milostiv Dumnădzău, cu mila sa cea fără măsură bogată, cătră a sa plazmă cu miloserdie întorcându-să, arătat-i-au moduri și mijlociri ca de supt legătura acelui blăstăm a ieși să poată, ca iarăși în véci trăitoriu și nemuritoriu să să facă.**” (D: 69)
- (38) a. O, fericit carele **cu lumea amestecare n-au avut!** (D: 82)
- b. O, fericit carele nu iaste cu lumea! (D: 82)

Prin urmare, am putea considera că Dimitrie Cantemir nu era străin de limba vorbită a poporului, deși, în scris, apelează la o limbă artificială, influențată de limbile străine pe care le cunoștea.

3. Concluzii

În ceea ce privește unicitatea sintaxei lui Cantemir, ne-am putea declara rezervați. În traducerea lui Dosoftei regăsim, deși în număr mult mai mic, aproximativ aceleași tipuri de dislocări morfologice, morfosintactice sau sintactice ca în opera lui Cantemir. Este adevărat că, în *Divanul* lui Cantemir, dislocările nu sunt întâmplătoare, ci au rolul de a servi la conturarea unei sintaxe proprii, care produce un efect stilistic deosebit. Sintaxa se subsumează stilisticii, dislocările având drept rezultat evidențierea unor componente ale discursului și, implicit, accentuarea unor idei, atât de necesare, de altfel, într-o scriere filosofică.

Unele dintre dislocările întâlnite în *Divanul* lui Cantemir sunt, de fapt, exemple care demonstrează că topica nu funcționa după reguli bine fixate în epocă. Cantemir este, cu siguranță, influențat atât de latină (nu vom relua aici argumentele lui Dragoș Moldovanu, cu care suntem întru totul de acord), cât și de greacă (dovadă construcțiile cu dislocare întâlnite în traducerea din greacă a *Parimiilor*). Este greu de precizat dacă, atunci când a scris *Divanul*, Cantemir stăpânea deja perfect limba turcă, pentru a admite și o influență directă a limbii turcești asupra acestei opere a eruditului moldovean. Ceea ce este, însă, cert este modul în care, limbile aflate în contact se pot influența reciproc într-un anumit moment al dezvoltării lor. În epoca veche, limbile din care se traducea masiv, adică greaca, slavona și latina, au exercitat o mare influență asupra limbii române.

Concluziile studiului nostru, bazat pe exemple concrete de dislocări înregistrate într-un text tradus de Dosoftei probabil din greacă, se alătură astfel opiniei cercetătorilor P.P. Panaitescu și Ion Verdeș (1965: XC) și Dumitru Micu (1994: 73), care admiteau, dar cu mai puține argumente, o triplă influență asupra sintaxei lui Cantemir, latină, greacă și turcă.

Bibliografie

- DSL – Bidu, A., C. Călărașu, L. Ionescu-Ruxăndoiu, M. Mancaș, G. Pană Dindelegan, 2001, *Dicționar de științe ale limbii*, București, Nemira.
- Dușu, Al., 1990, „Postfață” la Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, ediție de Virgil Căndea, București, Minerva, p. 373-393.

- Micu, D., 1994, *Scurtă istorie a literaturii române. I. De la începuturi până la primul război mondial*, București, Iriana.
- Mihăilescu, G., 2002, *Universul baroc al „Istoriei ieroglifice”. Între retorică și imaginar*, București, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă.
- Minea, I., 1926, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul, scriitorul, domnitorul*, București, Viața românească.
- Moldovanu, D., 1997, *Dimitrie Cantemir. Între Orient și Occident*, București, Editura Fundației Culturale Române.
- Nedelcu, I., 2021, „Prepoziția și grupul prepozițional”, în Pană Dindelegan, G., M. Maiden (eds.), *O gramatică a limbii române altfel*, București, Univers Enciclopedic Gold, p. 403-413.
- Panaiteanu, P.P., I. Verdeș, 1965, „Introducere” la Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, I, București, Editura pentru Literatură, p. XC-XCVIII.
- Rosetti, Al., B. Cazacu, 1961, *Istoria limbii române literare*, I, ediția I, București, Editura Științifică.
- Șăineanu, L., 1900, *Influența orientală asupra limbei și culturii române. I. Introducere*, București, Editura Librăriei Socecu.
- Ungureanu, M., 2012, „Parimiile preste an, o carte singulară în cultura română”, în Dosoftei, *Parimiile preste an, 1683*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 9-33.
- Ușurelu, C., M. Tănase-Dogaru, 2017, „Tipuri de dislocare în *Divanul* lui Dimitrie Cantemir”, în Ionescu-Ruxăndoiu, L., M.-V. Constantinescu, G. Stoica (eds.), *Limbaj – discurs – stil. Omagiu Mariei Cvășni Cătănescu*, București, Editura Universității din București, p. 373-380.

Corpus

- Cantemir, Dimitrie, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, ediție de Virgil Căndea, București, Minerva, 1990.
- Dosoftei, *Parimiile preste an, Iași, 1683*, ediție critică, studiu introductiv, notă asupra ediției, note și glosar de Mădălina Ungureanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012.

All links were verified by the editors and found to be functioning before the publication of this text in 2025.

DECLARATION OF CONFLICTING INTERESTS

The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

FUNDING

The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this review/paper.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>